

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 763

Title Advaitānanda

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 763 Subject : Vedānta.

Title : Advaitānanda.

Author : Vidyāraṇya. Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11.2" by 5.2" Extent : 20 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : —

93

तनुकुतो नो पार्दत्वं कुलालस्यापीत्यां कश्चित् स्थितिलक्षारत्वरूपोपदानलक्षणनावादिन्याह ॥ स्थितिरिति ॥
 दिव्यस्मात्कारणाष्टस्य स्थितिलयौ कुलालाक्षरौ न नवतोऽतो नो वपादानत्वमिति शेषः ॥ कुत्र तर्हि तावित्य
 तच्चाह ॥ प्रष्टौ ताविति ॥ घटस्य स्थितिलयौ तमदुपादाननूनामां मृदेव दृष्टौ प्रत्यक्षेणोपलभ्यौ ॥ न वत्वेवं त
 न प्रकृते माया जेतमि तस्य तच्चाह ॥ तद्वदिति ॥ यद्दृष्टमदुपादानं तद्वज्रगतो पार्श्वनिंद उपादानं स्यात् ॥

स्थितिलयस्य श्रुं न स्प कुलाले स्तो न हि कश्चित् ॥ दृष्टौ तौ मृदित द्रव्यादुपादानं तयोः श्रु
 तेः ॥ ५ ॥ उपादानं त्रिधामिन्नं विवर्तिपरिणामि च ॥ आरंभकं च तत्रां सौ न निरंशो न वकाशिनो
 तत्र हेतुः ॥ यतोः श्रुतेरिति ॥ तयोर्जगत्स्थितिलययोः श्रुतेरानंदाद्येवेत्यादिवाक्ये आनंददे कत्वश्रवणादि
 सर्थः आनंदस्य सान्निभतं रुग्गदुपादानत्वं वक्तुं तदवांतरमेदमाह ॥ उपादानमिति ॥ तत्र विवर्तिपरिशेष
 यित्रमितरे पक्षौ दूषयति ॥ तत्रेति ॥ अंतो आरंभपरिणामपक्षौ निरंशो निरवयववस्तुनिनावकाशिनो
 अवकाशवंतौ न नवतः ॥ ६ ॥

अ. नं.
२

तयोरनवकाशित्वमेव दर्शयितुं तावदरंभवादिनो मतमनुवदति ॥ आरंभेति ॥ आरंभवादिनो वै शेषिकाद
 योऽन्यस्मात्कार्यापेक्षयाऽन्यस्मात्कारणापेक्षयाऽन्यस्य कार्यस्योत्पत्तिमुचिरेतकवंतः ॥ कुत एवंच दंती मृत
 आह ॥ तं तौरिति ॥ निष्पत्तेरुत्पत्तेर्दर्शनादेदिशेषः ॥ तावता कथं कार्यकारणमेदमिदिरित्यत आह ॥ निन्नं

आरंभवादिनो न स्मादस्योत्पत्तिमुचिरे ॥ तंतोः पटस्य निष्पत्तेर्निन्नौ तं उपदोखतु ॥ ७ ॥
 अवस्थांतरतापत्तिरेकस्य परिणामिता ॥ स्याद्दीरं दधि मृकुं नः सुवर्णं कुंडलं यथा ॥ ८ ॥

निति ॥ विरुद्धपरिमाणत्वादि रुद्धार्थकियावताच्चेति नावः ॥ ७ ॥ इदानीं परिणामस्वरूपमाह अवस्थांतर
 धिति ॥ एकस्यैव वस्तुनः पूर्वविस्थाया गपुरः सरमववस्थांतरप्राप्तिः परिणाम इत्यर्थः ॥ तमुदाहरति ॥ स्या
 द्दीरमिति ॥ यथा दीरमृकुं वामी दीनां दीरादि व्यवहारयोग्यतां परित्यज्य दध्मादिव्यवहारयोग्यतापत्तिः

इदानीं विवर्तमानमाह। अवस्थांतरेति। उदाहरति। उदाहरति। रज्जुमयवदिति। यथा रज्जुमात्रावस्थितस्यैव रज्जुमयस्य सपत्निताना
संनतानुविवर्तमानस्य रज्जुमात्रादेः सांशत्वदर्शनाच्चिरं शोभोपि न घटत इत्याशां कानि रवयवे गगनादवपित
दर्शनात्मेवमिमाह। निरंशोपीति। अमो विवर्तनीमो म्रितलत्वमधोमुखे प्रो नीलकटा हतुल्यत्वं। मालिनी नील

अवस्थांतरजानंनुविवर्तोरिजुसपवित्। निरंशोप्यस्यमौमोम्रितलस्यमालिन्यकल्पनात्। ए॥
ततो निरंशश्चानंदे विवर्तोजिगनिष्पत्तां॥ मायाशक्तिः कल्पिका म्मादं प्रजा निकशक्तिवत्

वर्तता। तयोः कल्पनादाकाशस्वरूपाननिरौरो गम्यमाणत्वादित्यर्थः॥ ए॥ फलितमाह। ततो निरंशोति
ततो निरंशोपि विवर्तसंनवाकगत्रिरंशे चानंदे विवर्ततः। कल्पितमित्यंगीकार्यमित्यर्थः। नन्वद्वितीय
यश्चानंदे जगत्कल्पनमुपपन्नं कल्पनाहेतोरभावादित्याशां कया। मायाशक्तिरिति शक्तेः कल्पकत्वं कदृष्टमित्य
तत्राह। इन्द्रजालिकेति यथैन्द्रजालिकनिष्पत्ताः॥ मणिमंत्रादिरूपायामयाशक्तेर्गंधर्वनगरादिकल्पकत्वं तथे
थेत्यर्थः॥ १०॥

अन०
३

नचानंदात्मातिरिक्तायामायायाश्च न्युपगम्येदं तापत्रिरित्याशां कृतस्माच्च निर्वचनीयत्वेनाह तत्त्वमु
त्तरत्वं च वक्ष्यमाणायामलौकिकयाश्च आदिगतशक्तेस्तावन्नेदेन वाऽनेन वा निर्वक्तुमशकं दर्शयति। शक्ति
रिति। शक्तिरिति। शक्तिरम्यादिनिष्कामोटादिजनिकाशक्तादम्यादिस्वरूपात्पृथक्नेदेन नास्ति। कृत
इत्यत आह तद्वदिति। तद्वन्नयावत्स्यनेदेनामत्वस्य हृष्टे दर्शनादम्यादिस्वरूपातिरेकेणानुपलमानत्वं

शक्तिः शक्तात्पृथक्तास्त्रितवद्वहेर्न चानिदा॥ प्रति
बंधस्य दृष्टत्वाल्लक्षणवेत्तुकस्य सः॥ ११॥ ॥

दित्यर्थः। नाप्यम्यादिरूपमेव शक्तिरित्याह। नचानिदेति। अनिराते दोषे न चास्मिन्वत्त्रापि हेतुमाह। प्रति
बंधस्येति मणिमंत्रादितिः शक्तिकार्यस्य स्फोसदेः प्रतिबंधदर्शनात्स्वरूपातिरिक्तशक्तिरेष्टव्येति निष्ठा
य॥ नवतु प्रतिबंधदर्शनं शक्तेर्ने दोषे मानूको दोषस्तत्राह। शक्तीति। प्रत्यक्षमिदं स्याम्यादिस्वरूपस्य प्र
तिबंधसंनवाच्चतिरिक्तशक्त्यनस्युपगमेपि प्रतिबंधो निर्विषयस्यादित्यनिष्ठा यः॥ ११॥

नन्वतींद्रियायाः शक्तेः कथं प्रतिबंधो वगं त्रंशक्यत इत्याशंक्याह ॥ शक्तेरिति ॥ अनींद्रियापिशक्ति
यतः कार्यलिङ्गगम्याश्चतः अकार्यसत्त्वपिकारणिका यान्ति तन्मोसत्तां प्रतिबंधनः प्रतिबंधः ॥ अत्र

शक्तेः कार्यानुमेयत्वादकार्यप्रतिबंधनं ॥ कलतो
ऽग्रेरदाहे स्यात्तन्नादि प्रतिबंधना ॥ १२ ॥

गम्यत इति शेषः ॥ उक्तमर्थं हिष्टांत प्रदर्शनेन स्पष्टयति ॥ कलतो इति ॥ लोके स्वरूपेण प्रकृततो मेऽस
काशाहाहादिलक्षणकार्यः ॥ नुस्यमाने सति मंत्रादि प्रतिबंधता मंत्रादीनां अपिशक्ति प्रतिबंधकं तं स्यादित्यर्थः

अ. न.
४

इह लौकिकशक्तिस्वरूपतः प्रमाणात् शोपन्यस्येदानीं मायाशक्तिमन्त्रविते ध्यानयोगानुगता अपरपरदि
वात्मशक्तिस्वरूपे निर्गुणमिति श्वेतोपनिषदाक्यमर्थः पठति ॥ देवात्मशक्तिमिति ॥ मुनयः कालस्वना
वदिषु कारणावादेशु दोषहरनिवृत्तोजगत्कारणजिज्ञासया ध्यानयोगमास्थिता अविकोणो वात्मना किं देवस्य
द्योतनमप्यस्व प्रकाशविद्रूपस्यात्मनः प्रत्यगतिवत्प्रकाशः शक्तिमायां मायारूपास्वेगुणः स्वकार्यनूत

देवात्मशक्तिस्वरूपे निर्गुणमुनयोः विदन् ॥ परशक्तिर्विविधा क्रियाज्ञानबलात्मिका ॥ १३ ॥

ः सूक्ष्मसूक्ष्मशरीरे निर्गुणानिरंतरंगुणमाहृतां अविदन्माहृतां न वंत इत्यर्थः ॥ तस्यामेवोपनिषदि स्मिताप
रम्येशक्तिर्विविधे अयते स्वानाविकीर्णानवलक्रियाचेति शक्यातरमर्थतः पठति ॥ परम्येति ॥ अस्य ब्रह्मण
ः परा उक्त एष्टाजगत्कारणमूला शक्तिर्विविधा क्रियत इति ॥ वाक्यशेषः ॥ विविधत्वमेवाह ॥ क्रियेति क्रियाता
ने प्रमिद्वलमिच्छाशक्तिरिति क्रियाशक्तिसाहचर्यक्रियादिशक्त्यत्रात्मस्वरूपं यस्याः सा क्रियाज्ञानबल
ति ॥ १३ ॥

इदं वाक्यं यं कृतं तत्र समित्यत आह ॥ इतीति ॥ न केवलं मायाक्तिः श्रुतिमिदं किं तु स्मृतिमिदं पीत्याह ॥ व
सिष्ट इति यथा श्रुतिविचित्रां मायाशक्तिमुक्तवती वमिष्टोपितांतयोक्तवान्वासिष्टानिधेयथे इति शेषः ॥ मा
याप्रतिपादिकान्वासिष्टश्लोकानेव पठति ॥ निमित्ति ॥ नित्यमापूणमिदं यमिति ब्रह्मवत्तलः पारमार्थिक
रूपं मुक्तं ॥ सर्वशक्तीति ॥ तस्मैव सोपाधिकं रूपं ॥ तत्परं ब्रह्म यदा यदा यथा यथा शक्त्यो उल्लसति विकसति

इति वेदवचः ॥ आह वमिष्टश्च तथा ब्रवीत् सर्वशक्तिपरं ब्रह्म नित्यमापूणमिदं यं ॥ १४ ॥ यथोक्त
सति शक्तिरासौ प्रकाशमधिगच्छति ॥ चिद्वक्तिर्ब्रह्मणो रामशरीरेषु पलमते ॥ १५ ॥ स्पृष्टशक्तिश्च
वातेषु हृष्टशक्तिस्तथोपले ॥ १६ ॥ शक्तिस्तथा न ले ॥ १७ ॥ शक्त्यशक्तिस्तथा का
शेनाशक्तिर्विनाशिनि ॥ यथा देतर्महासंयोगदस्तिन्यात्मनि ॥ १८ ॥ फलपत्रलतापुष्पशाखावित
पमूलवान् ॥ वृक्षबीजे यथा वृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितं ॥ १९ ॥ विवर्तते इत्यर्थः ॥ तदा तदा समावृत्तौ शक्तिप्र
काशमधिगच्छति ॥ निमित्तमिदं प्राप्नोति ॥ इदानीं तामेवानिमक्तिं प्रपद्यति ॥ चिद्वक्तिरिति ॥ शरीरेषु देवनिर्मयनिष्ठा
लक्षणेषु चिद्वक्तिश्चेतनत्वमवधारहेतुभूतो पलमते दस्यते ॥ स्पृष्टशक्तिश्च लनहेतुभूता प्रकाशमधिगच्छतीत्युक्त्या
न निमित्तमिदं दशायामपीब्रह्मणि जगत्तादृशिता ॥ अनिमित्तमपि सत्तेदं शांतमाह ॥ यथेति ॥ २० ॥ विचित्रस्यापि नित्य

सर्वदृष्टान्तमाह ॥ फलवति ॥ १८

च. नं.
५

ननु सर्वमपि शक्तिनां युगपदेवानिव्यक्तिः कुतो न स्यादित्याशंक्याह ॥ कचिदिति ॥ कचिदेशे विशेषेकदा
चित्कालविशेषेकाश्चिद्वक्त्यादयः तासामयुगपदनिकौटुहांतमाह ॥ द्वातलादिति ॥ यथानुमिगतानाम
वेषां बीजानां मध्ये देशविशेषेकालविशेषे च केषां चिदेव बीजानां संकरोत्पत्तिरिति नमिषांत ददितैर्यः ॥ २१ ॥ इ

कचित्काचित्कदाचि / तस्मादुद्यंति शक्तयः ॥ देशकालविचित्रत्वाद्मातलादिवशालयः ॥ २२ ॥
सञ्जात्मा सर्वगो रामनित्योदितमहावपुः ॥ यत्तनाद्भननी शक्तिं चैतने तन्मन उच्यते ॥ २३ ॥

दांनी जगतः कल्पनामात्ररूपतां दर्शयितुं तत्कल्पकस्य मनसो रूपं तावद्वर्णयति ॥ सञ्जात्मेति ॥ नित्योदितमहा
वपुः ॥ नित्यं सदा उदितं प्रकाशमानं महद्देशकालादिपरिहृद्गहनं वपुः स्वरूपं यस्य सततं यद्यपि काले म
ताक इधमननी स्वभावात्तद्वोधनरूपां शक्तिं मायापरिणामरूपां धनोभारय नित्यं तदा मन इत्युच्यते ॥ २४ ॥

इदानीं कल्पना प्रकारमाह। आदौ मन इति। आदौ प्रथमं मननं वाच्यं त्वामेव मनो न वति। तदनु तदनु तरेवं
धर्मो हृदी बंधमो हृदी कल्पने न वतः। पश्चादनु तरेवं धर्मो हृदी वेव नु वना निधाना नु वनमित्यनिधानं यस्याः सानु
वनानिधाना प्रपंचरचना प्रपंचस्मागिरि नदी सरिसमुद्रादेः रचना कल्पनं न वति॥ इत्यादिका एव प्रकाराः

आदौ मनस्तदनु बंधमो हृदी पश्चात्प्रपंचरचना नु वना निधाना॥ इत्यादिका स्थितिरियं हि
गता प्रतिष्ठा मारयायिका सुनग बाल जनौ दितेव॥२१॥ बालस्य हि विनोदाय धात्री कर्त्री शु
नां कथा॥ क्वचित्संति महाबाहो राजपुत्रास्त्रयः शुनाः॥२२॥ दौ न जानौ तथैकस्तु गर्भ एव
हितं स्थितः॥ वसंतिते धर्मयुक्ताः प्रत्यंता सति पलने॥२३॥

राश्यं जगतः स्थितिः प्रतिष्ठां सैयं गता प्राप्ता कल्पितस्यापि वास्तवत्वप्रतीतौ दृष्टान्तमाह आस्मायिकेति
बालजनाय उदिता उक्ता आस्मायिका कथा यथा वास्तवत्वबुद्धिं गता तथेदं जगदपीत्यर्थः॥२४॥ तामेव
कथां कथयति॥ बालस्य हीति॥२५॥

अ. नं.
६

दृष्टान्तमिदं मयं दृष्टान्तिके योजयति। इयं संसारेति॥२६॥ वमिष्टो किमुपसंहरति। इत्यादितिरिति। एवं माया
सद्भावे प्रमाणमुपन्यस्य तस्यान्वनिर्वचनीयत्वं वक्तुं प्रतीजानीते॥ सैव शक्तिरिति॥२७॥ एष माया शक्तिः का
यस्त्विकार्यनुताजगत्तश्चाश्रयतः स्वाश्रया बल एव विलक्षण विपरीतत्वं नावानवेत्॥ माया शक्तिः काय

स्वकीया लुप्यत गरा त्रिगुण विमलाशयाः॥ गच्छंतो गगने ब्रह्मानन्ददृशुः फलशास्त्रिनः॥२८॥ न
विष्यन्न गते तत्र राजपुत्रास्त्रयोपिते सुखमद्युस्थिताः पुत्रा मृगयां व्यवहारिणः॥२९॥ धात्रैवं क
थिताराम बालकारमायिका शुनाः॥ निश्चयं मय यौ बालौ निर्विचार एवाधिया॥३०॥ इयं संसा
ररता विचारोक्तिरचेतसां॥ बालकारमायिके वेष्ठमवस्थितिमुपागता॥३१॥ इत्यादि निरूपारमा
तैर्माया शक्तेश्च विस्तरं॥ वमिष्टः कथयामास मयैव शक्तिरिति निरूपिते॥३२॥ कायादाश्रयतश्चैषा न
वेत्तु किं विनिर्लक्षणं॥ स्फोटो तां गारे दत्तपमानो शक्तिस्तत्रानुमीयते॥३३॥

दाश्रयतो वैलक्षण्यं दृष्टान्तेन स्पष्टयति॥ स्फोटो तां गारे गोविति। वक्रिगतशक्तेः कार्यरूपः स्फोटश्चाश्रयरूपः
गारश्च प्रत्यक्षगम्यो शक्तिस्तु कायविमेषा। अतस्तस्मात्तां विलक्षणत्वं स्पष्टं॥३४॥

० उक्तं न्यायं मूलकावपि योजयति ॥ एषु बुध इति । यः एषु बुधो दंकारः प्रथु मूलं बुधं वत्तुं जित्तरं यम
मः प्रथु बुधो हरः तथा विधु आकोरो यस्प सतथा ताद गघटः कार्यः राक्षस्य रूपरमंग धारम पंच गुणो पेता
मृत्तिका श्रयः शक्तिस्तत द्विविधो नयलक्षणो मयः ॥ ३० ॥ वैलक्षण्यमेवाह ॥ नष्टादिरिति नक्तो एषु
त्वादिकार्यधर्मो नास्ति । राक्षदिकश्चाश्रयधर्मोऽपि न विद्यते अतो विलक्षणो मयः ॥ तर्हि साकीदृशीत्य

पृथुबुध्नेदराकारेघटः कार्येतिमृत्तिका॥शशादिभिःपंचगुणैर्युक्ताशक्तिस्तत्रविधा॥३७॥न
ष्टछादिर्नशशादिःशक्तीञ्जस्त्वयथातथा॥अतएवद्यचित्तेषाननिर्वचनमहति॥३८॥

तच्चाह। अस्त्विति। यथा नयेत्पुनः मेवायं विशदयति। अतएव हति। यतः कार्यसि अयतश्च विज्ज्ञाणाच्चत
एवैषा अस्त्विति। ननु मशक्या। ननु तर्हि अस्त्विति मेव तस्या रूपं स्यादित्याशंक्याह। न निर्वचनेति। अ
निर्वचनं न देना न देना चित्तत्वादिना वा केनापि रूपेण निर्वचनं नाहतीत्यर्थः ३१

नं० ७३

ननुकारणस्वरूपातिरिक्ताशक्तिर्यद्यस्ति तर्हि कारणस्वरूपमिव न साकृतोऽवनासते इत्यार्शक्याह। कार्ये
ति। मूलक्रियटकायोत्पत्तेः पूर्वमुरिनिगूढावसिष्टतेऽनोनावनासत इत्यर्थः। निगूढत्वेन परिष्ठादपि न तस्या
अनिव्यक्तिः स्यात् इत्यार्शक्या न निव्यक्तस्यापि न वनीतादेर्मथ न दिनेव कुलालादिमापारेण तस्याऽननिम

कार्योन्पत्तेः पुरात्राकिर्निगूढामृद्यवस्तिनाः कुलालादिसहायेन विकाराकारतां वनेत् ३२
 द्युत्तादिविकारांतं स्मरं हिवापि मृत्तिकां ॥ एकी हस्तघटं प्राकृर्विचारविकलाजनाः ३३

क्रियादिसाह कृत्वा लाहीति आदिशब्देन दंडचक्रादयोरुत्पत्ते ३२ ननु कारणातिरिक्तस्य शक्तिकार्य
समवेतकार्यकारणयोर्नेदो न कुतो वनासत इत्याशंक्यनेदप्रतीतिहेतोर्विचारस्यानावादिसाह । दृष्टुत्वादि
ति । अविवेकिने जनाः दृष्टुबुद्धादिकं रूपं कार्यं शब्दः स्यादिति गुणगूतां कारणगूतां मूर्तिकां चाविचा
रत एकीकृत्य घट इत्याचक्षते ॥ ३३ ॥

ला

उक्तस्य घटव्यवहारस्याविचारमूलत्वे कृत इत्यत्रां कथा ह ॥ कुलालाद्यापरापूर्वना
विनामृदंशस्याघटस्य घटत्वेनाव्यवहारादविचारमूलत्वतस्येति नावः ॥ कस्य तर्ह्यघटत्वः मित्यत आह ॥ पश्चा
त्तिति ॥ कुलादिमवहारानंतरं ता विनः ॥ एषु बुध्नादशकारस्यैवे घटश्चा एवाच्यत्वमुचितं तदुत्पत्त्यनंतरं मे
व घटश्च प्रयोगदर्शनादिति नावः ॥ ३४ ॥ ननु पारमार्थिकस्य घटस्या निर्वचनीयशक्तिः कार्यत्वममुक्तमि

कुलालाद्यापरापूर्वोपायानंतरं स नो घटः ॥ पश्चाच्च नु यु ए बुध्नादिमत्वे युक्ता हि कुंजता ॥ ३४
स घटो न मृदो निन्नो वियोगे सत्यनीह एतत् ॥ नाप्यनिन्नः पुरापिंद उच्यते मनवेक्षणत् ॥ ३५
अनिर्वचनीय एवायं शक्तिवत्तेन शक्तिजो ॥ अथ कत्वे शक्तिरुक्ता अकत्वे घटनामनत् ॥ ३६

त्याशंक्य घटस्यापि पारमार्थिकत्वमसिद्धमित्याह ॥ स घट इति ॥ ३५ ॥ घटो मृदः एव कस्य घटमशक्यत्वात् न मृताति
घटेनापि मृदेव पिनावस्यायामनुपलभ्यमानत्वादतः शक्तिवदनिर्वचनीय एव घटः ॥ ~~फ~~ ~~खित~~ माह तेनेति
ननु शक्तिकार्ययोरुक्तयोरपि ॥ अनीर्वचनीयत्वैशक्तिः कार्यवैतिनेदमवहारः कुत इत्यत आह ॥ अथ केति ॥

अनं
८

३६

पूर्वमननिष्क्रामाया शक्तिः पश्चादनिष्क्राम्यत इत्येतन्न प्रसिद्धमायासूपलभ्यत इत्याशंक्याह ॥ ~~ह~~ ~~ह~~ जालकेति
३७ ॥ पुरामणिमंत्रादिप्रयोगात्पूर्व ॥ ३७ ॥ शक्तिकार्यस्य घटादेरनृतत्वं शोभाधारस्य मृदादेः सत्यत्वमित्येतत्तदो
गश्रुतावप्यनिहितमित्याह ॥ एवमिति ॥ मायायमयत्वेन माया कार्यत्वेन विकारस्य कार्यरूपस्य घटे रत्नता
तामिथ्यात्वं विकाराणां घटादिनां आधारनृतायामृदः सत्यत्वं च ॥ वाचारं न एव विकारेणामधेयं मृत्तिके सेव स

हं जालिकनिष्ठापिमायानमते पुरा ॥ पश्चात्तंधर्वसेनादिरूपेण व्यक्तिमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥ एवं मायाम्
यत्वेन विकारस्य नृतात्मता ॥ विकाराधारमृदस्तु सत्यत्वं चावधीकृतिः ॥ ३७ ॥ वाङ्मिथ्याद्येनाममात्रं
विकारेणामसत्यता ॥ स्वर्गादिगुणयुक्ता नु सत्या केवलमृत्तिका ॥ ३८ ॥

समित्यादिश्रुतिरुक्तवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ इदानीं वाचारं न एवमित्याद्यादाहृतं वाक्यमर्थतः पठति ॥ वागिति ॥ विका
रो मृत्कार्यो धादिवाग्निष्ठाद्यं वागिंद्रियोच्चायं नाममात्रं नामैवोस्य घटादेर्न सत्यतानामातिरेकेण न पारमा
र्थिकं रूपं अस्ति किंतु नृताधारनृतामृदवसत्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥

एवं हेतुत्रयं प्रसादिष्ये नीमनुमानरचना प्रकारं सूचयति । निस्तत्त्वादिनि । व्यक्तस्य घटादिरूपस्य कार्य
 स्य यत्तु ध्रुवोदराकाररूपमस्ति तत्किं चित्कं मपि मत्संनभवति ॥ निस्तत्त्वज्ञात्वात्त्रिगतिं तत्त्वं वास्तव रूपं
 यस्मात्त्रिस्तत्त्वं तस्य नावो निस्तत्त्वत्वं । तस्मान् तथा विनाशित्वान्मुदिसमामिव नाशप्रतियोगित्वात् । वा
 चारं न एव नामतो वाणी प्रियजननाशहमात्मात्मकत्वाद्वापि हेतुमृददिति वैधर्म्यदृष्टान्तः । अत्रैव प्रयो

निस्तत्त्वत्वादिनाशित्वादाचारं न एव नामतः ॥ व्य
 क्तस्य ननु तद्रूपं मत्सं किंचिन्मृदादिवत् ॥ ३३ ॥

गः । घटादिरूपः कार्यः सत्यो न विबुधमर्हति । निस्तत्त्वत्वाद्यदसत्संनभवति न तन्निस्तत्त्वं यथा घटाद्युपा
 दानं मृदितिकेवलमतिरेकी । एवमितरहेतुद्वयेपियोजनीयं ॥ ४३ ॥ एवं विकारस्यासत्त्वमुपपा
 दित्वानीतदधिष्ठानरूपायामृदः सत्त्वमुपपादयति

अ. नं.
 १०

व्यक्तेति । अत्र व्यक्तकाले स्थितिकाले ततः पूर्वव्यक्तो मत्तः पूर्वीस्मिन्काले ३ । धर्मपिक्कविनाशोत्तरकाले
 पिएकरूपनाक एकाकारं सतत्त्वं तत्त्वेन वास्तव रूपेण सहवन्ति इति सतत्त्वं । अविनाशं विकारेण सनाश
 रहितं च यन्मृदत्तुन सत्त्वमिति कथ्यते । विमतं मृदस्तु सत्त्वं न विबुधमर्हति सतत्त्वादात्मवदिसादियोज्यं

व्यक्तकाले ततः पूर्वमूर्धमप्येकरूपनाक ॥ सतत्त्वमविनाशित्वमसत्त्वं मृदस्तु कथ्यते
 ४४ ॥ व्यक्तं घटो विकारश्चेत्येतैर्न मिमिरीरितः ॥ अथश्चेदन्तः कस्मान्न मृदो धेति कर्तते
 ॥ ४५ ॥

४४ ॥ ननु घटादेकवर्त्यज्ञानस्यासत्त्वे तस्यारोपितं तत्त्वज्ञानादेरिवाधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यतामादिति शंक
 ते व्यक्तमिति । व्यक्तमिमादिनिश्चिन्तिः शब्देरनिधीयमानो यो र्यः कार्यरूपस्य स्मकारणातिरेकेण
 सत्त्वत्वे गीक्रियमाणे मृदत्तुना स्मकारणात्प्रज्ञाने किन्नतन्निवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ॥

इष्टापन्निरिति परिहृतिः। निवृत्तेति। तत्रोपपत्तिमाह। यस्मादिति। यस्मात्कारणान्नवघटादिविमया
 सत्यत्वबुद्धिर्नष्टाश्चेत्तसः निवृत्तावेत्यर्थः। नन्वारोपितरजतादिस्वरूपस्यैवाप्रतीतिरूपलभ्यतेन सत्य
 त्वबुध्यपगमइत्याशंक्यतस्य निरुपाधिन्नमत्वादस्तुतयात्वे। इह त्रसोपाधिकन्नमेसत्यत्वबुध्यपगमए

निवृत्तावयस्मान्नेतसत्यत्वमतिगतिः॥ इदं निवृत्तिरेवान्नबोधजानत्वनासनं॥४६॥

वनिवृत्तिस्मादित्यभिप्रायेणाह। इदं गिति। त्रसोपाधिकन्नमूलतश्चदगेव सत्यत्वबुध्यपगमरूपैव बो
 धजात्राधिष्ठानयायात्म्यज्ञानजन्या निवृत्तिरमुपेयानत्वनासनं न स्वरूपा प्रतीतिरूपेत्यर्थः॥४६॥

अ. नं.
१९

एवं कदष्टमित्यत आह। सुमानध इति। जलेऽधोमुखत्वेन प्रतिभासमानोपि मान्परमार्थतो नास्ति। तत्रापप
 त्तिमाहात तत्तेति। कस्यचिद्विवेकिनोऽविवेकिनोवा। तस्मिन्नधोमुखे पुरुषेतीरस्य पुरुषश्च सत्यत्वानिमा
 नः क्वचिद्देशकालेवानैवास्तीति॥४७॥ नन्वारोपितस्यासत्यज्ञानमात्रान्नपुरुषमर्थमिदिरित्याशंक्याह। इदं
 गिति। त्रसोपाधिकन्नमूलतश्चदगेव सत्यत्वबुध्यपगमरूपैव बोधजात्राधिष्ठानयायात्म्यज्ञानजन्या निवृत्तिरमुपेयानत्वनासनं न स्वरूपा प्रतीतिरूपेत्यर्थः॥४६॥

पुमानधोमुखोतीरे जातोप्यस्ति न वस्तुतः॥ तदस्त्वमर्थवत्तस्मिन्नेवास्माकमपि क्वचित्॥४७॥
 इदं बोधे पुमर्थत्वं मतमद्वैतवादिनां॥ मृदूपस्यापरित्यागादिदिवत्त्वं घटे स्तितं॥४८॥ परि
 णामे पूर्वरूपं तज्जतीररूपवत्॥ मृदुवर्णो निवर्त्तते घटकुण्डलयोर्न हि॥४९॥

हानी सिद्धमिमांशं कथाह। मृदुपेति॥४८॥ घटे मृदुपपरित्यागानावेपि मृत्परिणामवाघटं स्पर्शिनैस्मादित्य
 आह। परिणामे पूर्वति। यत्र दीरादोपरिणामो मुपभुगम्यते तत्र दीरादिनावस्य पूर्वरूपस्य नाग उपल
 भ्यते इत्यर्थः॥ ननु विवर्त्तते पूर्वरूपापरित्यागः कदष्टइत्याशंक्याह। मृदुवर्णो निवर्त्तते घटकुण्डलयोर्न हि॥४९॥
 मृदुवर्णो विवर्त्तते यो घटकुण्डलयोर्न विवर्त्तते योरपि तत्कारणान्न तमृदुवर्णरूपेण निवर्त्तते इति हि प्रसिद्धमि

न
१७८॥

ननु घटस्य मृद्विक्त्वमनुपपन्नं घटनशेषे पुनर्मृदावाद्दशनिर्दिशंकते। घटेति। मृदावानावेकारणमा
ह। कपालेति। कपालानामपि नाशे मृदावोपलब्धिः स्यादिति पुरिहरति नैवमिति सुवर्णेति तद्वद्व्या
नवकाशा एवेत्याह। सुवर्णेति॥ ५०॥ ननु परिणामे दृष्टान्तत्वेनाभिहितानां हीरमृत्सुवर्णानामध्ये यदि
मृत्सुवर्णयोर्विवर्तदृष्टान्तत्वं मंगीक्रियते तर्हि तद्वदेव हीरस्यापि तत्त्वं स्यादित्याशङ्क्याह। हीरिति॥

घटेन ग्रेन मृदावाः कपालानामवेहाणात्॥ मैवं चूर्णेस्त्रिमृदूपं सुवर्णरूपं त्वतिस्फुटं
॥ ५०॥ हीरादौ परिणामोऽप्युपनस्तज्जावर्जनात्॥ एतावता मृदादीनां दृष्टान्तत्वं न हीयते॥

५१॥ तर्हि हीरवदेवावस्थांतरमापद्यमानयोः विवर्तेदृष्टान्तत्वात् न वेदित्वा शङ्क्याह एतावतेति
एतावता हीरादौ परिणामत्वेन मृदादीनां मृत्सुवर्णादीनां दृष्टान्तत्वं विवर्तदृष्टान्तभावः न हीयते नूनत्रय
ति श्रयमिति प्रायः॥ हीरमपूर्वरूपपरिणागपुरःसरमवस्थांतरापत्तिमज्ञावात्परिणामित्वमेव
मृत्सुवर्णयोस्त्ववस्थांतरापत्तिमज्ञावेष्ट्वरूपपरिणागना विवर्ततापीति॥ ५१॥ ॥

अ. नं.
१२

ननु मृत्सुवर्णयोः परिणामविवर्तविचारं न कत्वमपि किं नांगीक्रियते इत्याशङ्क्याह। आरंभवादिन इति। अ
रंभवादिना मृते कार्ये घटादिरूपे मृदे मृत्तिकादे इत्यस्य द्वे गुण्यकारेण कारणकारेण च द्विगुण
त्वमापद्येत। तथा च सति गुरुत्वादिविगुण्यमप्यापद्येतेति नावः। अत एतदितिः साशङ्क्याह। रूपेति। रूप
स्पर्शादीनां गुणानां कार्यकारणयोर्नैदमित्येवंगीकृतत्वादिति नावः॥ ५२॥ ननु मृत्सुवर्णयोः किं हयोरिव

आरंभवादिनः कार्यमृदे द्वे गुण्यमापतेत्॥ रूपस्पर्शादियः प्रोक्ता कार्यकारणयोः पृथक्॥

५३॥ मृत्सुवर्णमयश्चेति दृष्टान्तयत्र मारुणि॥ प्राज्ञातो वा मये कायन्तित्वं सर्वविस्तुषु॥ ५३॥

विवर्तेदृष्टान्तत्वं नेत्याह। मृत्सुवर्णेति। अरुणस्य पुत्र उदालकारम्। कश्चिद्दधियया सौम्ये केन मृत्सिंहे
नेसारम्भकाया यत्नमिति त्वेव सत्यमित्येतेन वाक्यसंदर्भेण कार्यस्मान्न त्वे मृत्सुवर्णयो रूपं दृष्टान्तत्रयमु
क्तवानित्यर्थः॥ किमर्थमिदं दृष्टान्तत्रयमिक्तवानित्याशङ्क्याह। अतश्च। यत एवंब्रूयु मृदादिषु कार्या
दृष्टान्तमुपलब्धं यतोऽनृतनौतिकरूपेषु सर्वेषु वस्तुषु कार्यान्तत्वं वासितं कुर्यादित्यर्थः॥ ५४॥ ॥

ननु तत्त्वानुसंधानमपि किमर्थमुक्तमित्याशंक्य कारणज्ञानात्कार्यज्ञानसिद्धये इत्यभिप्रायेणाह। कार
णोति। कारणस्य मृदादेर्ज्ञानात्कार्यज्ञानस्य घटादेर्ज्ञानमपि। यथा सौम्ये केन मृत्पिमेन सर्वमृन्मयं विज्ञातं
सादिमादिवाक्यज्ञानेनैकवा नित्यर्थः। ननु मृत्सु वामादिरूपस्य पारमार्थिकस्य कारणविज्ञानाच्च विलक्षण
स्य घटरुचकादेर्विज्ञानमनुपपन्नमिति शंकते। सत्येति। ५४॥ कार्यस्य सत्त्वात् तत्तांशद्वयरूपत्वात् कार

कारणज्ञानतः कार्यविज्ञानं च पिसो वदन्॥ सत्पज्ञानेऽनृतज्ञानं कथमत्रोपपद्यते॥ ५४॥ समृत्क
स्य विकारस्य कार्यता लो क दृष्टितः॥ वास्तवाच्च मृदंशोऽस्य बोधकारणबोधनः॥ ५५॥

तत्तांशज्ञानं न वतीत्यभिप्रायेणाह॥ समृत्कस्येति॥ समृत्कस्याधिष्ठानमृतमृत्सहितस्य विकारस्यारोपि
नस्य घटादिरूपस्य कार्यता कार्यशार्थत्वं लोकप्रसिद्धमित्यर्थः। न वत्तेवं एतावता कारणज्ञानात्कार्यज्ञानं न
संनवतीति चोद्यस्य कः परिहारी जात इत्याशंक्य कार्यगतानृततांशज्ञानानावेपितमतस्तत्तांशज्ञानं न वत्तेति प
रिहरति। वास्तवे। तत्र कार्ययो वास्तवो मृदंशोऽस्ति नृत्स्य वास्तवांशस्य बोधोऽज्ञानकारणबोधनः कारणज्ञानाच्च व
तीत्यर्थः॥ ५५॥

१३

ननु कार्यगतसत्तांशवदनृततांशोऽपि बोधमश्याशंक्य प्रयोजनानावात्मैवमित्याह। अनृततांश इति
प्रयोजनानावमेव प्रकटयति। तत्त्वज्ञानमिति। तत्त्वस्याबाधस्य वस्तुनो रानपुमर्थपुंमो रानुः पुरु
षार्थमिति बहुव्रीहिः। अनृततांशस्य विकारस्य सत्तावबोधनं प्रयोजनवन्न न वतीत्यर्थः॥ ५६॥ ननु

अनृततांशेन बोधमस्त्र बोधानुपयोगतः॥ तत्त्वज्ञानं पुमर्थस्यात्रानृतार्थविबोधनं॥ ५६
तर्हि कारणविज्ञानात्कार्यज्ञानमितीर्यते॥ मृदो धान्मृत्तिका बोधेत्फक्तं स्यात्कोत्र वि
म्यद्यः॥ ५७॥

कारणज्ञानात्कार्यज्ञानं न वतीत्येतच्चौ नृबुद्धौ च मत्कारहेतु न वतीत्यभिप्रायेणो
क्तं तदेतन्न संनवतीति शंकते। तर्हीति॥ कारणस्य मृदादेर्ज्ञानात्कार्यगतं मृदादिसत्तांशज्ञानं न
वतीत्फक्तमृदागामृदो रान इत्यक्तं न वति एवं च सति शङ्कत एव मत्कारेणार्थ इत्यर्थः॥ ५७॥

इदं विवेकवतां विस्मयान्नावेपितप्रहितानां विस्मयः स्यादेवेति परिहृतिः सत्यमिति । कार्येषु घटादि
षु विद्यमानो वास्तवोऽंशः कारणस्वरूपमेवेति ये जानन्ति ते पाप्माश्च यं मानूत । इतरेषां तज्ज्ञानशून्यानां
जायमानो विस्मयो न निवार्योऽंशक इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ अग्रस्य विस्मयो न वेदितुं मे वाच्यं पंचयंति आ
रंभीमिति । आरंभो नाम समवाय्य समवायिनिमित्तारम्भकारणोऽसौ निमित्तस्य कार्यस्योत्पत्तिस्तं यो वक्ति

सत्सं कार्येषु वस्त्वंशः कारणमेति जानतः ॥ विस्मयो मास्ति हास्यविस्मयः केन वायति
५७ ॥ आरंभी परिमीणा च लौकिकश्चैककारणो ॥ ज्ञाते सर्वमतिं श्रुत्वा प्राप्नुवंत्येव विस्म
यं ॥ ५८ ॥

लोयमारंभी च कुरुते । पूर्वस्य परिमाणेन रूपान्तरप्राप्तिस्तत्रापरिणामं यो वक्ति स परिणामी कश्च
ते । प्रक्रियाद्वयमजानानो लोकलाभवृत्तारमात्रपरो लौकिक इत्युच्यते । एषां त्रयाणां अपिकारण
स्यैकैकस्य ज्ञानादनेकेषां कार्याणां विज्ञानं न वतीति वाक्यश्रवणदिस्मयो न वेदितुं ॥ ५८ ॥

अ. नं.
१४

ननु यथा श्रुतमर्थपरित्यजेच्छंभारमाने किं कारणमिमांशक श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावादित्याहुः । अ
द्वैतेति । अद्वैतविज्ञाने शिष्यमभिमुखी कर्तुं मेव त्वोदोग श्रुतावेकस्य कारणस्य विज्ञाना सर्व
ेषां कार्याणां विज्ञानमुक्तं । ननु कार्याणां अनेकेषां विज्ञानमिच्छर्थमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥ इदानीं मे
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानेदृष्टान्तप्रदर्शनपरस्य यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वमृन्मयं विज्ञानं स्यादिति

अद्वैते निमुखी कर्तुं मे वाच्यं कस्य बोधनम् । सर्वबोधश्रुतौ नैव नानात्वस्य विवक्षया ॥ ६० ॥
एकमृत्पिण्डं विज्ञाना सर्वमृन्मयधीर्यथा ॥ तथैव ब्रह्मबोधेन जगदुद्भिर्विभाव्यतां ॥ ६१ ॥

निवाक्यस्यार्थनिरूपणपुरःसरं दृष्टान्तिकप्रदर्शनेति परस्म्यमुत्ततमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रु
तं न वत्समतमनसविज्ञानं विज्ञानमिति वाक्यस्यार्थप्रदर्शयितुं कुरुते फलितमाह । एकमृत्पिण्डे
ति । यथा घटशरावाद्युपादानस्यैकस्य मृत्पिण्डस्यावबोधान्नदिकारणसर्वेषां घटादीनां बो
धो न वतीति । एवं सर्वोपादानस्यैकस्य ब्रह्मणो बोधान्नकार्यस्य कुरुत्वस्य जगती बोधो न वतीति वगंत
वमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

ननु ब्रह्मजगत्तुः स्वरूपापरिज्ञाने ब्रह्मज्ञानाजगत्तुः ज्ञानं नवतीत्येवं नावगंतुं शक्यं न इत्याशंक्य नदव
गमायेत दुनयस्वरूपं दर्शयति। सच्चिदितिः ब्रह्मणश्चिदानंदरूपत्वे किं प्रमाणं मिथ्याशंक्यतापनीया
दिश्रुतयः प्रमाणमित्याह॥ तापनीये श्रुतमिति। उत्तरास्मिन्नापनीये आद्यवर्णि के सावब्रह्मैवदसर्व
सच्चिदानंदमात्रमिमादिप्रदेशेषु ब्रह्मस्यः सच्चिदानंदरूपत्वमुक्तमित्यर्थः॥ ६४॥ आदिशब्देन विवक्षितं
तानि श्रुतसंतर्गाणि दर्शयति। मद्रूपेति। अरूपाण्युत्रेणोदाहरणेन तांशो ग्यश्रुतौ सदेव सोमो देवमग्र

सच्चिदसुरात्मकं ब्रह्मणो नामरूपात्मकं जगत्॥ तापनीये श्रुतं ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणं
६४॥ मद्रूपमाहोः प्राह प्रज्ञानं ब्रह्मवद्वत्त्वा॥ सनत्कुमारश्चानंदमेव मन्यन्त यम्यतां॥ ६५॥

आसीदित्यादिना मद्रूपं ब्रह्म निरूपितं। तथा च ब्रह्मचारुकरावाध्यायिनो तरेयोपनिषदि प्रकाशयति
सा प्रज्ञानं ब्रह्मेति प्रज्ञानरूपत्वं ब्रह्मणो दर्शयति। एवं ह वेदिरुतानां यां तांशो ग्यश्रुतौ वेव सनत्कुमारारमो
। गुरुनारदारमशिष्या यन्मावेव विजिज्ञासितममित्युपक्रम्य यो वै मातसुखमिति। नृमशाहानिधेय
स्य ब्रह्मणश्चानंदरूपत्वमुक्तवानित्यर्थः। उक्तत्वाय मन्यन्त यम्यतां पतिदिशति। एवमन्यतेति। अन्यत्र ते निरी
यकादिश्रुतिषु आनंदो ब्रह्मेति विज्ञानादित्यादिवाक्येनानंदरूपत्वादिकमुक्तमिति ६५ प्रममितिना

अ. नं.
१५
वः ॥ ६५ ॥

सच्चिदानंदं विवक्षितं नामरूपयोरपि श्रुतिं दर्शयति। विचिंत्येति। सर्वाणि रूपाणि विचिंत्यधीरो नामानि क
त्वा निवदन्मदास्तइति। अनेन जीवेनात्मनानु प्रविश्य नामरूपे माकरणवाणीति च - एमेजगत्त्रिष्टेन
मरूपे श्रुत्यादरिति इत्यर्थः॥ ६४॥ तत्रैव श्रुत्यंतरमुदाहरति। अवाक्यमिति। ब्रह्मण्येकश्रुतौ तदे
दंत ह्यवाक्यमस्मीति तन्नामरूपानामेव वाक्यतामो नो मायमिदं रूपमिति। मृष्टं जगत्तु नामरूपात्म

विचिंत्य सर्वरूपाणि कृतानामानिति इति॥ अहं माकरवाणी मे नामरूपे इति श्रुते
॥ ६४॥ अवाक्यतं पुनर्मृष्टं ह्यवाक्यते दिधा॥ अचिंत्यशक्तिमयैषा ब्रह्मण्यमा
कृतानिदा॥ ६५॥

कृतं दर्शयति इत्यर्थः॥ मृष्टेः पूर्वमिदं जगदवाक्यमिति अवाक्यतामरूपात्मकमनू ह्यं
मृष्टावमरे दिधावाच्यवाचकनावेन वाक्यते मकी कृतमित्यर्थः। इदानीं तदेदंत ह्यवाक्यमस्मीति तन्ना
वाक्यतशब्दस्यार्थमाह अचिंत्यशक्तिरिति। येयं ब्रह्मणि अचिंत्याशक्तिमया। अति एषा अवाक्यता नि
दाधा अस्मिन्वाक्ये अवाक्यतशब्देनानिधीयत इत्यर्थः॥ ६५॥

तन्नामरूपात्मा मेवमाक्रियते तस्यापि भावः। अविक्रियमिति। अविकारिणि ब्रह्मणि वर्तमाना सा अनेकधा
भूतजोतिकप्रपञ्चरूपेण बहुधा विकारोपरिणमं प्रोति। माया ब्रह्मणि वर्तते इत्यत्र प्रमाणमाह। माया
त्विति। मायां पूर्वोक्तां प्रकृतिं प्रक्रियते अनयेति प्रकृतिरूपादानकारविद्याज्ज्ञानीयमायिनं तस्मै अत्र
यत्नेन तद्वन्ते महेश्वरं मायानियामकं विद्यादित्यनुवर्तते। उच्यते उच्यते। परस्परं वैलक्षण्येन नार्थः॥६६॥

अविक्रियब्रह्मनिष्ठाविकारं मात्पनेकधा मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं॥६७॥ अत्र
द्योविकारः आकाशः सोमिनात्पि च प्रियः॥ अवकाशस्त्वेष्वरूपं तन्मिथ्या न उच्यते॥
६८॥ नमस्तेः पूर्वमस्ते वं न परयाच्च विनाशतः। आदावंते च यन्नास्ति वर्तमाने पितृ तत्रा। एष
इदं निमायोपहितस्य ब्रह्मणः प्रथमं कार्यमाह। आद्य इति तस्य कारणरूपं तद्रूपत्रयमाह। मोक्षीति। सच्चि
दानंदरूप इत्यर्थः। तस्य प्रातिषिकं रूपमाह। अवकाश इति। तस्य पूर्वमाह। प्रपञ्चतया दैवं लक्षणमाह। तन्मि
थ्येति। सदादिरूपत्रयं वास्तवमित्यर्थः॥६९॥ तस्य चतुर्थं रूपं मिथ्यात्वे हेतुमाह। नमस्तेति। ननु तस्य
विनाशो योर्मध्ये प्रतीयमानस्याककाशस्य कथमसत्त्वमित्याशंक्याह॥ आदावंते इति॥६९॥

१६

उक्तार्थे श्रीकृष्णवाक्यं प्रमाणवति। अव्यक्तेति॥६९॥ सदादिरूपत्रयमाकाशे सत्त्वे किंच प्रमाणमि
त्याशंक्यानुभूतिरेव प्रमाणमिमा॥ मृच्छदिति॥ मृच्छदिति दृष्टान्तप्रदर्शनार्थः। यद्यदादिषु यथाकालत्रये
पिमृदनुवर्तते तथामदादिरूपत्रयं सर्वदा नुगतं रूपमित्यर्थः। न च वकाशं विहाय सदादिरूपत्र

अव्यक्तादिनीरुतानि मन्त्रमध्यानि नारत॥ अव्यक्तनिधनात्मेवेत्याह कृष्णोर्जुनं प्रति
६९॥ मृच्छते सच्चिदानंदं अनुगच्छंति सर्वदा॥ निराकाशे सदादीनामनुभूतिर्निजात्मनि
७०॥ अवकाशे विस्मृते यत्तत्र किं नानि ते वद॥ शून्यमेवेति चेदस्तु नाम तादृश्विना
ति हि॥७१॥ यं कथमनुभूतमित्याशंक्याह। निराकाशेति॥७०॥ तदेवोपपादयति। अवकाशे श
ति। पूर्ववादिनोद्यमनुवदति शून्यमिति। अणि कृत्स्नपरिहारमाह। अस्तु नामेति। शास्त्रतः शून्यमस्तु
अर्थतस्तवकाशानावविशेषणस्य विशेषणत्वेन प्रतीयमानं किंचिदस्तीत्युपगंतव्यं इत्याह। ता
दृश्विति॥ हिशोको के प्रमिदित्येतन्नार्थः॥७१॥

नवत्वेवं प्रकृते विमानात्तमित्याशंक्य विशेष्यत्वेन यमानस्य स्वरूपमनुपेयमिमाह ॥ इत्युक्त्वा देवेति तस्य सु-
खस्वत्त्वं त्वमाह ॥ औदासीन्येति ॥ औदासीन्यरूपतान्नस्य सुखरूपत्वमित्यर्थः ॥ ननु अत्र कुलरूपत्वरहित-
स्ततस्य कथं सुखस्वरूपत्वमित्याशंक्याह ॥ आनुकूल्येति ॥ १२ ॥ तदेवोपपादयति ॥ आनुकूल्येति ॥ ननु त्रि-
जानंदवन्निजदुःखमपि किं न स्यादित्याशंक्य ॥ १३ ॥ रेवे निजान्वरूपमिच्छमावान्मेवमिमाह ॥ १३ ॥

तादन्कादेव तस्य त्वमौदासीन्येन तस्य सुखं ॥ आनुकूल्यप्राप्तिकूल्यहीनं यन्न त्रिजं सुखं ॥ १३ ॥
आनुकूल्येदुर्ध्वः स्यात्प्राप्तिकूल्येनुदुःखधीः ॥ १४ ॥ यामावे निजानंदो निजं दुःखं न क्वचित् ॥ १५ ॥
निजानंदो ह्येव शोकयोर्व्यत्ययः ॥ १६ ॥ त्रिजं मनसः ॥ १७ ॥ त्रिजं क्वचित् ॥ १८ ॥
आकाशेऽप्येवमानंदाः सन्नातानेऽसंमते ॥ १९ ॥ वाद्यादिदेहपर्यंतं वस्तुष्वेवं विनाशना ॥ २० ॥

ननु त्रिजानंदस्य सदानंदत्वात् सर्वदा हर्ष एव स्यात्तु शोक इत्याशंक्य तस्य नित्यत्वेऽपि तद्वादि गोमनसः ॥ २१ ॥
कृतेन मानसमोक्षपौरुषेण त्रिजं क्वचित् ॥ २२ ॥ दृष्टं ते मिथमर्थं दाष्टाति के यो जयति ॥ २३ ॥
शोपीति ॥ एवं निजान्वस्तु प्रकाशेऽप्यर्थः ॥ सन्नातानेन त्रिजं क्वचित् ॥ २४ ॥ यामावे निजानंदो निजं दुःखं न क्वचित् ॥ २५ ॥
काशेऽपि त्रिजं दितमर्थं वाद्यादिशरीरं तेषु पगातममिमाह ॥ २६ ॥ वाद्यादिति ॥ २७ ॥

२७

अत्र वाद्यादीनामसाधारण्यं दर्शयति ॥ २८ ॥ गतिस्पर्शविति ॥ २९ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

गतिस्पर्शो वायुरूपं वक्रं राह प्रकाशाने ॥ जवस्य इव प्रातान्मेः काव्यं चेति निर्णयः ॥ ३० ॥
अत्राधारण्यमर्थं त्रिजं क्वचित् ॥ ३१ ॥ एवं विनाशं मनसा तत्र द्रुपं योचितं ॥ ३२ ॥ अनेकधा वि-
जिनेषु नामरूपेषु चेकधा ॥ ३३ ॥ तिष्ठति सच्चिदानंदं विमं वा दो न कस्यचित् ॥ ३४ ॥ नित्यत्वेनामरूपे-
देजन्मनाशयुने चते ॥ बुद्ध्या बुद्ध्याणि धीवीहीनसममुद्रे बुद्ध्यादिवत् ॥ ३५ ॥ सच्चिदानंदरूपे मि-
थुष्वेव त्रिजं विहितं ॥ स्वयमेवावजानातिनामरूपे शानेः शानेः ॥ ३६ ॥ यावदावदवशात्प्राज्ञा-
वभावन्नदीहृणं ॥ यावदावदीहृते तत्रावदुपेत्य जेत ॥ ३७ ॥ तदमासेन विद्यायां सुस्तितायामयं पु-
मान् ॥ जीवन्नेव न वेन्मुक्तो वपुरस्तु यथा तथा ॥ ३८ ॥ तच्चित्तं तत्कथनं प्रमो संतत्त्वो धने ॥ एत-
देकपरत्वं च तदमासे विहृवृथा ॥ ३९ ॥ तत्त्वेदेव ॥ जन्मेति ॥ ४० ॥ ततः किमिष्यत आह ॥ सच्चिदानंदेति ॥ ४१ ॥
वृत्तज्ञानं दाह्यं स्पष्टं नावशा प्रवेकं तावदादिबद्धं नावशा पिकर्तमेसाह ॥ यावदिति ॥ उक्तयामासस्य फलमाह ॥
तदमासेनेति ॥ ४२ ॥ इदानीं बुद्ध्यामासस्वरूपमाह ॥ तच्चित्तं नमिति ॥ ४३ ॥

नन्वनादिकालमारम्भप्रतिभाषमाणास्पदैनस्पकादावित्केनज्ञानामामेनकथंनिवृत्तिरित्याशंक्यदैर्घ्यकाले
नैरंतयमित्कारमेवितेनामामेननिवृत्तिरेवेत्याहवासनेति॥४४॥ ननुब्रह्मण्येकस्मानेकाकारजगद्वृत्तं
तमनुपपन्नमित्याशंक्यमायामहितमेवपपद्यतइत्याह॥मृच्छतीति॥अनृत्नाकार्याणीमर्थानिनुमृच्छ

वासनानेककालीनादीर्घकालंनिरंतरं॥सादरंचास्पस्पमानेसर्वथैवनिवर्तते॥४५॥मृ
च्छतिवद्वत्प्रकाशिरनेकभाजनृत्तानृत्तजैत॥यदाजीवगतानिद्रास्वप्नश्चात्रनिदर्शनं
॥४६॥निद्राशक्तियथाजीवेदुर्घटस्वप्नकारिणिब्रह्मण्येपातयामायासृष्टिस्तित्तनकारिणी
॥४७॥स्वप्नेवियजतिंपश्येत्स्वप्नमूर्ध्वेदनेतया॥मुक्तैर्वैकसरोधंचमृतंपुत्रादिकंपुनः॥
४८॥इदंमुक्तमिदमेतिथयवस्तानत्रदुर्लभा॥यथायथेह्यतेयद्यन्नदकृतं तथातथा॥

स्तेःसत्त्वादेनेकहेतुत्वात्विषमोदृष्टांतइत्याशंक्यपक्षांतरमाह॥यदाजीवेति॥४५॥हृष्टांतविसदय
ति॥निद्राशक्तिरिति॥हृष्टांतिकमाह॥दुर्घटकारित्वमेघद्वयिति॥स्वप्नेइति॥४६॥स्वप्नस्यदुर्घटत्वे
हेतुमाह॥इदमिति॥४७॥॥

अनृत्त
१०

उक्तमर्थकैमुक्तिकमायेनस्पष्टयति॥इदमिति॥४८॥अप्रयतमानब्रह्मनिष्कामायायाजगदेववेदृष्टांतमाह
शयानेइति॥४९॥माययासृष्टांनृपदयनिदर्शयति॥गानिलाग्निमिति॥ननुपांचभौतिकत्वेनसाम्येपिकेषांविचे
तनत्वंकेषांविजगत्त्वकृतइत्याशंक्याह॥प्राणीति॥प्राणीशरीरघृतःकरणेषुचैतन्यप्रतिबिंबनाच्चेतनत्वा

इदंशोमहिमाहृष्टोनिद्राशक्तेयदातदा॥मायाशक्तेरचित्तायंमहिमेतिकिमश्रुतं॥४९॥शयानेपुरु
षेनिद्रास्वप्नवद्विधंमृतेतब्रह्मण्येवंनिर्विकारेविकारात्कल्पयत्सौ॥५०॥गानिलाग्निजलोभंडि
लोकप्राणिशिलादिकाः॥विकाराप्राणीधीघृतंश्विद्यायाप्रतिबिंबिता॥५१॥चेतनाच्चेतनेष्वेवमस्मिन्
नंदल्लक्षणं॥समानंब्रह्मनिद्येतेनामरूपेष्टयकष्टयक॥५२॥ब्रह्मण्येतेनामरूपेष्टयचित्रमिवस्ति
तो॥उपेक्ष्यनामरूपेवैसस्विदानंदधीर्नवेत्॥५३॥जलस्थिधोमुखस्वस्वरेहेहेष्टेषुपेक्ष्यतीस्त्व
वेदेहेस्वितामयंसाधयानया॥५४॥

मितरत्रतदनावाजडत्वमित्यर्थः॥५१॥ननुचेतनाच्चेतनविभागाश्चि
द्रूपब्रह्मकृतएवावकिंनस्यादित्याशंक्यब्रह्मण्यसर्वोपादानत्वेनसर्वत्रसमत्वान्मेवमित्याहचेतनेति॥५०॥
ब्रह्मण्यजडमाधारणत्वेहेतुमाह॥ब्रह्मणीति॥ब्रह्मण्यसर्वकल्पनाधारणत्वात्सर्वगतत्वमित्यर्थः॥त
त्कथमवगम्यतइत्याशंक्याकांक्षितनामरूपत्वागेधिष्टानब्रह्मावगम्यतेइत्याह॥उपेक्ष्येति॥५३॥

उक्तार्थे दृष्टान्तमाह। जलस्य इति नीरे धोमुखे स्वम्पदे हेपरिदृश्यमानेऽपित्वा दूरं परित्यज्यतीरस्वदेहे
तद्विपरीते मम बुद्धि यथेत्यर्थः॥ ९५॥ इदानीं सर्वजनप्रसिद्धं दृष्टान्तं तत्रमाह सहस्र इति उपेक्षा कर्मम
तिशेषः ९५ प्रपञ्चवैविध्यं दृष्टान्तमाह। ह्येति दृष्टान्तिकमाह व्यवहार इति एतदेव विवृणोति। नवा

सहस्रशो मनोराज्ये वर्तमाने सदैव तत्। सर्वरूपस्य ते यदुपेक्षानामरूपयोः॥ ९६॥ ह्येति ह्येति
मनोराज्ये नवत्येवाप्यथान्यथा। गतं गतं पुनर्नास्ति व्यवहारो बहिस्तथा एतान्वाक्यं यौवने
जन्मं यौवनं स्वविरेतथा। मृतं पिता पुनर्नास्ति नायात्वेव गतं दिने॥ ९७॥ मनोराज्या विरोधः कः
ब्रह्मणो धूमिनी लौकिको अतोस्मिन्नासमाने पितृसत्पत्वं धियं त्यजेत्॥ ९८॥ उपेक्षिते लौकिके धि
निर्विघ्ना ब्रह्मचरितने। नटवद्वृत्तिमास्वायनिर्वहसे वलौकिकं॥ ९९॥

संदरति। मनोराज्येति। ह्येति कत्वसाधने प्रयोनमाह। अतोस्मिन्निति॥ ९८॥ ननु लौकिकोपेक्षायां कोलाहलस्य शंका कथं
एतन्निर्वाहः स्मिरानवति इत्याह। उपेक्षिते इति। तर्हि शान्तिनो व्यवहारः कथमित्याशंक्याह। नटवदिति॥ ९९॥

१७

ननु शान्तिनो व्यवहारोऽप्युपगमे विकारितं प्रमज्जेतेत्याशंक्यबुद्धौ नवद्वारसामपितृसाक्षात्मानिर्विकार
इति सदृष्टान्तमाह। प्रवदत्यपीति। उदके च परिप्रवहस्य पित्र्यधः स्मिता प्रौढशिला यथान्तरवर्ति
वंबुद्धौ संसरत्यामपि नृशोनी संसरतीत्यर्थः॥ १००॥ नन्वरवं मे ब्रह्मणितद्विलक्षणं जगतः कथं
वस्थानमित्याशंक्यनिश्चिद्देदर्पणोसावकाशं वस्तुनो यथानानंतद्वदितमाह॥ निश्चिद्देति॥ १०१॥

प्रवदत्यपीति। स्मिरा प्रौढशिला यथा॥ नामरूपान्यथात्वेपि कूटस्थब्रह्मनान्यथा॥ १००॥
निश्चिद्देदर्पणोसावकाशं वस्तुनो यथानानंतद्वदितमाह॥ निश्चिद्देति॥ १०१॥
१०१॥ अहं दृष्टादर्पणं नैव तदंतस्त्वेतद्वदितमाह॥ निश्चिद्देति॥ १०१॥
॥ १०१॥ प्रथमं सच्चिदानंदं नामरूपमतिः कृतः
॥ १०१॥ प्रथमं सच्चिदानंदं नामरूपमतिः कृतः

नन्वहं दृष्टादर्पणं कथं जगत्प्रतीतिरित्याशंक्यमसच्चिदानंदं प्रतीतिपुनः सरमेव जगत्प्रतीतिरिति सदृष्टा
तमाह॥ अहं दृष्टेति॥ ननु नामरूपयोरेपि नाममानता कथं निर्विषयब्रह्मप्रतीतित्याशंक्यतदुधोपा
यमाह॥ अथममिति॥ १०१॥ ४॥ ॥

सच्चिदानंदे ब्रह्मणि कसितनामरूपात्मके प्रपञ्चे सच्चिदानंदे मात्रं बुधा गृहीत्वानामरूपयोर्बु
द्धिं न धारयेत् ॥ एवं च सति निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणं न वतीत्यर्थः ॥ १०४ ॥ इदानीं अध्यायः

एवं च निर्जगद्ब्रह्म सच्चिदानंदलक्षणं ॥ अद्वैतानंद एतस्मिन् विश्रामं भुजनाश्चिरं ॥
४ ॥ ब्रह्मानंदानिधेयं ग्रंथे तृतीयोऽध्याय इति ॥ अद्वैतानंद एव सा जगन्मिथ्या चित्त
या ॥ ५ ॥ ॥ इति श्रीद्वैतानंद समाप्तः ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥ ॥

यमुपसंहरति ॥ ब्रह्मानंदेति ॥ ५ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमान्तीतीर्थविद्या
रायमुनिविरचिते श्रीरामकृष्णार्यविरचिते ब्रह्मानंदेऽद्वैतानंदो नाम तृतीयोऽध्या
यः ॥ ३ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ श्रीपरमगुरुभ्योनमः ॥ ॥ ठ ॥ ॥ ठ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ अनेन वतु ॥